

ІГОР ТЕСЛЕНКО
(Україна, Київ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії
Національного університету
«Київо-Могилянська академія»)

**«А НА СВИДОЦТВО ЦЕЙ ЛИСТ ІЗ ПЕЧАТКОЮ
І ПІДПИСОМ РУКИ МОЄЇ ВИДАВ»:
КІЛЬКА ЗАУВАГ ПРО ПАСТКУ ДЖЕРЕЛ, ЗАВІРЕНИХ
АВТЕНТИЧНИМИ ПІДПИСАМИ ТА ПЕЧАТКАМИ**

У статті розглянуто обставини появи документа, за яким київський воєвода кн. Василь-Костянтин Острозький поступився на користь своїх дочки Гальшки й онука Януша Радзивілів правом судитися з Яном-Каролем та Олександром Ходкевичами за маєтки у Вітебському та Новгородському воєводствах Великого князівства Литовського. Оригінал цього акта, що зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, виданий в Острозі 12 березня 1595 р. і завірений автентичними підписами та печатками князя Острозького і трьох свідків з наближених слуг магната. Як впливає з ретельного аналізу ітінерарію князя, насправді у цей день він перебував не на Волині, а на Поліссі, точніше — в дорозі поміж Туровом та Пінськом. У роботі висувається припущення, що документ з'явився в канцелярії Радзивілів у квітні — першій половині травня 1595 р. під час підготовки до судового процесу проти Ходкевичів в Оршанському земському суді. Його поява стала можливою завдяки передаванню князем Острозьким зацікавленій стороні мембрани з підписами й печатками, але без тексту зречення. Додатково в роботі цитуються

фрагменти кореспонденції брацлавського воєводи кн. Олександра Заславського, які показують спосіб використання мембранів і застосування персональних печаток спеціально уповноваженими на те особами.

Ключові слова: мембрана, ітінерарій, автентичні печатки, автентичні підписи, судовий процес, Василь-Костянтин Острозький.

Докладний ітінерарій — унікальне джерело інформації, яке може слугувати ключем до біографії людини. Зіставляючи перелік відвіданих нею місць з канвою подій, історик наближається до розуміння поведінки свого героя, краще орієнтується в його життєвому ритмі й навіть мотивах конкретних учинків. Погляд на повсякдення індивіда з перспективи «хронологічно-географічної шкали» корисний ще й тому (чи саме завдяки тому), що провокує запитання, які могли б і не поставити навіть за найретельнішого аналізу писемних джерел. Утім, відповіді на ці запитання часом бувають неочікуваними...

Новий 1595 рік князь Василь-Костянтин Острозький зустрічав на Волині. 13 січня він перебував у Дубні¹, 26 січня — в Острозі², в останні дні місяця рушив з родового гнізда до центру воєводства. Від Рівного дорога князя попрямувала на Степань³, а далі через Прип'ять углиб Полісся, де київський воєвода любив відпочивати й, між іншим, традиційно зустрічався зі своїм зятем — віленським воєводою Криштофом Радзивілом «Перуном». Так було і в 1591-му, і 1592-му, так могло бути й у 1593-му р., якби не козаки Криштофа Косинського. Через повстання, яке охопило практично всю Київщину і суміжні землі Східного Поділля та Волині, традиційну мандрівку довелося відкласти. 2 лютого 1593 р. відбулася битва під П'яткою, в якій князь Василь-Костянтин брав особисту участь⁴. А от у наступному році ніщо

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК), ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 51 зв.

² Там само. — Ф. 37, оп. 1, спр. 24, арк. 644 зв.

³ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). — Санкт-Петербург, 1901. — С. 132.

⁴ Докладно про битву під П'яткою див.: Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 73–76.

не завадило Острозькому вирушити звичайним маршрутом. У 1595-му вояж укотре повторився. 4 березня князь гостював у своїй поліській резиденції в Турові⁵. 8 березня також перебував у Турові⁶, наступного дня там само⁷. І 10 березня нічого у планах магната не змінилося⁸. Але 12 числа князь Василь-Костянтин раптом опинився в Острозі⁹. В дивовижний спосіб він лише за 2 дні здолав відстань у майже 300 кілометрів! Та й це ще не все, адже через 3 дні магнат знову з'явився на Поліссі, цього разу у розташованому неподалік від Турова повітовому Пінську¹⁰. У другій половині березня оршак вельможі поволі вирушив на Волинь. Після тривалої зупинки у Степані¹¹ на початку травня Острозький прибув до Володимира¹², а звідти через Луцьк та Крупку кілька тижнів повільно повертався до столиці своїх володінь.

Наведений уривок ітінерарія найвідомішого українського аристократа XVI ст. укладено за допомогою різних джерел, поміж яких дві особисті заяви в суді та приватні листи. Бачимо, що маршрут подорожі виглядає загалом логічно, окрім однієї дивної зупинки. З переліку місць, де князь побував у березні, явно випадає Остріг. Навіть коли серйозно розглядати варіант зі спритними кіньми й добре намащеними санями, уявити, що двір Острозького за кілька днів міг здолати відстань від Турова до міста на Вілії й назад, складно. На заваді мали стати погодні умови, а з огляду на 70-літній вік нашого героя, ще й швид-

⁵ Жукович П. Сеймовая борьба. — С. 132.

⁶ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. II. — Санкт-Петербург, 1874. — С. 435.

⁷ Pociej H. Antirresis abo Apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w roku Pańskim 1597 / Opracowali J. Byliński and J. Długosz. — Wrocław, 1997. — S. 87.

⁸ ЦДІАК, ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Radziwiłłów, Dz. XXIII, teka 27, plik 1, s. 27.

¹⁰ Там само. — С. 29.

¹¹ Відомі три листи кн. В.-К. Острозького, видані у Степані 21 березня — 13 квітня 1595 р., див.: Pociej H. Antirresis abo Apologia. — S. 89; Жукович П. Сеймовая борьба. — С. 158; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1785, оп. 1, спр. 15, арк. 368 адв.

¹² ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, спр. 28, арк. 197.

кість пересування кавалькади та обов'язкові регулярні зупинки. Відтак виникає логічне припущення, що з джерелом, яке розповідає про перебування князя 12 березня 1595 р. в родовому гнізді, щось не так. Звернімо увагу на це джерело й обставини його появи.

Документ, про який ідеться, — це лист князя Василя-Костянтина про передавання дочці Гальшці та її пасинку Янушу Радзивілам прав судитися за кілька маєтків з Олександром та Яном-Каролом Ходкевичами. Оригінал зберігається в архіві Радзивілів у Варшаві, завірений він звичайними підписом і печаткою київського воєводи, а також підписами і печатками трьох свідків, які «при том были, и того добре свѣдоми». Всі вони — і луцький війський Ждан Боровицький, і володимирський підстароста Федір Загоровський, і Ольбрахт Рожен — були слугами князя Острозького, двоє перших — конфідентами високого рангу. До почерку зауважень немає, місце і дата укладання листа позначені чітко і виразно, причому цифри вказано словами, що зводить до нуля можливість описки. З формальної точки зору автентичність документа не викликає жодного сумніву. Однак 12 березня 1595 р. київський воєвода не міг перебувати в Острозі.

Щоб розкрити секрет появи загадкового оригіналу, уважніше придивімося до історичного тла, за якого він з'явився. Для цього стисло опишемо непросту ситуацію, що склалася в досліджуваний період у відносинах між князями Острозькими, Радзивілами та Ходкевичами. Влітку 1594-го, після піврічного конфлікту із зятем «Перуном», київський воєвода погодився поступитися на користь його дружини й первістка (відповідно, своїх дочки й онука) частиною дідичних володінь¹³. Відтак разом із синами, як спадкоємцями, дарував Радзивілам чотири ключі у Великому князівстві Литовському (Копись, Барань і Романів в Оршанському повіті Вітебського воєводства і Глуськ під Новгородком). У березні наступного 1595 р. — власне тоді, коли Острозький перебував у своїй «поліській мандрівці», — він планував зустрітися з «Перуном» для передавання йому паперів на зазначені добра¹⁴. Втім, маючи фактичний дозвіл на введення у володіння маєтностями

¹³ Останнім про цей сюжет писав Василь Ульяновський, див.: *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. — Київ, 2012. — С. 697–699.

¹⁴ *Кулиш П.* История воссоединения Руси. — Т. II. — С. 434.

і весь пакет документів на них, Радзивіли не могли одразу стати тут повноправними господарями, адже перераховані ключі ще з 70-х років знаходилися в заставній посесії. На середину 1590-х Глуськ тримав князь Олександр Полубенський, а решту волостей — брати Ян-Кароль і Олександр Ходкевичі. Таким чином, у 1594 р. Острозькі подарували Радзивілам кілька ключів, які їм фактично не належали. Спадкоємці князя Василя-Костянтина, очевидно, сподівалися, що і Полубенський, і Ходкевичі без тяганини приймуть гроші й поступляться маєтками. Це був би ідеальний сценарій, але втілити його в життя не вдалося.

Під час підготовки до судових процесів адвокати Радзивілів вирішили, що їм бракує документа про відмову князя Василя-Костянтина від участі в змаганні за спадкові добра. В принципі, вони могли задовольнитися згаданим вище дарчим листом Острозьких, але оскільки старший з них уже позивав Ходкевичів до Оршанського земського суду й остаточний вирок у цій справі винесений не був¹⁵, з юридичної точки зору правильніше було перейняти естафету в київського воєводи, а не ініціювати новий процес. Ця ідея народилася в головах адвокатів Криштофа «Перуна» не одразу. Всю другу половину 1594 р. вони займалися остаточним залагодженням конфлікту своїх підопічних з родиною Острозьких. Напруга у відносинах між сторонами спала тільки на початку 1595-го. В березні того самого року віленський воєвода отримав від тестя папери на Копись і решту подарованих ключів, що дало змогу у найкоротші терміни позвати Полубенського і Ходкевичів, відповідно, до Новгородського та Оршанського земських судів¹⁶.

Незадовго до того, як папери опинилися в руках «Перуна», його клієнт і головний юридичний консультант Петро Стабровський радив схилити старого Острозького до того, щоб він здійснив «*wliwec prawa dostatheczny u na urzendzie według prawa przyznany*» на ім'я Радзивілів¹⁷. Київський воєвода частково задовольнив це прохання і начебто видав

¹⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. XXIII, teka 27, plik 1, s. 26–27.

¹⁶ Там само. — Archiwum Radziwiłłów, Dz. XI, sygn. 27, s. 17–19, 21–29.

¹⁷ Там само. — Archiwum Radziwiłłów, Dz. V, sygn. 14931, s. 6.

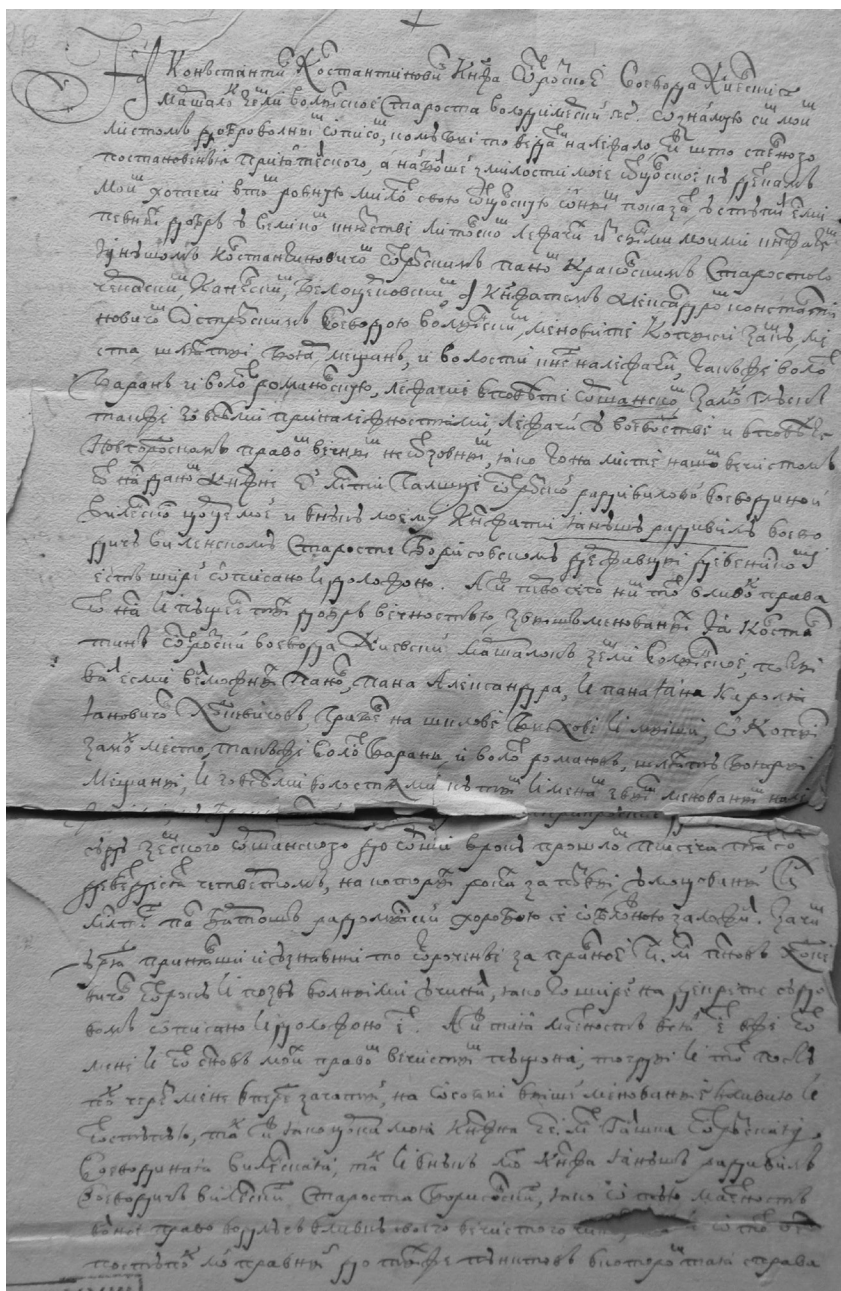

Рисунок 1. Акт передавання кн. Василем-Костянтином Острозьким Гальщиці та Янушу Радзивілам права судитися з панами Ходкевичами за повернення маєтків у Великому князівстві Литовському (Остріг, 12.III.1595 р.): початок документа

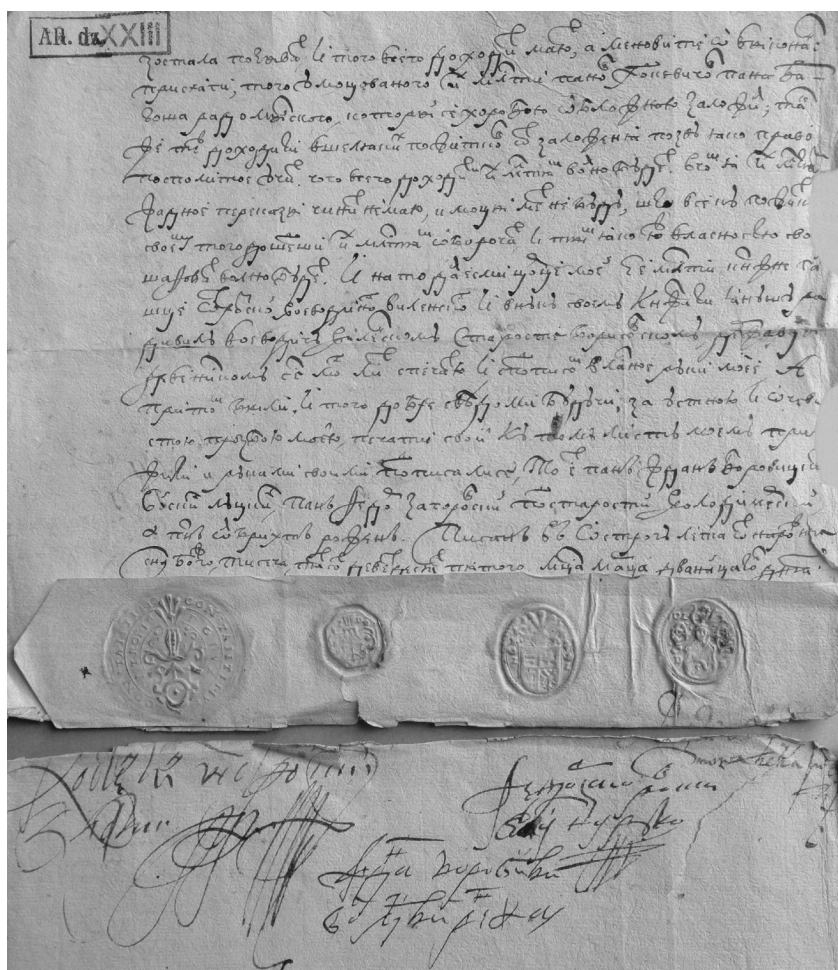

Рисунок 2. Акт передавання кн. Василем-Костянтином Острозьким Гальщи та Янушу Радзивілам права судитися з панами Ходкевичами за повернення маєтків у Великому князівстві Литовському (Остріг, 12.III.1595 р.):
завершення документа

акт зречення 12 березня 1595 р. в Острозі. Начебто, бо насправді, як ми вже знаємо, у цей день він перебував у дорозі з Турова до Пінська.

Розгадка «хронологічного ребуса», можливо, криється в тому, що порада Стабровського надто довго йшла до свого адресата і потрапила до Радзивіла вже після зустрічі з Острозьким (а якщо вона не відбулася — після отримання «Перуном» майнових паперів на подаровані землі)¹⁸. Ймовірність саме такого розвитку подій є доволі високою. Стабровський написав свою рекомендацію 6 березня у Свечі під Вітебськом, а його покровитель в цей час перебував у іншому кутку Велико-го князівства Литовського, десь в околицях Здетелі, яку від маєтку адвоката відділяла відстань майже 400 км. Якщо наше припущення слушне і Радзивіл запізно отримав пораду, він мав окремо звертатися до тестя з проханням оформити й надіслати йому «вливок». Схоже, Острозький принципово погодився, але, що важливо, сам документ «Перуну» не відправив, інакше заявлена у ньому датація відповідала б реальному дню оформлення і місцю перебування князя. Спеціальної потреби щось вигадувати в київського воєводи не було. Він міг підготувати акт зречення будь-де і в будь-який момент. Навіть якби довелося з певних причин датувати лист «заднім числом», придворні писарі князя чудово впоралися б із завданням вказати на папері місце, в якому їхній патрон достеменно перебував того чи іншого дня. Тому те, що навпроти дати 12 березня 1595 р. в документі позначено Остріг, а не Турів, Пінськ, Степань чи інший поблизький топонім, свідчить проти його появи в канцелярії Василя-Костянтина Острозького.

Залишається єдине пояснення: оригінал вийшов з-під пера адвокатів Криштофа Радзивіла, що отримали у своє розпорядження «голий

¹⁸ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. II. — С. 434. 4 березня В.-К. Острозький писав до зятя, що радий чути про його перебування поблизу Здетелі, куди він і сам давно міг би прибути, але через хворобу і деякі справи змушений затриматися у Турові. З огляду на те, що весь наступний тиждень князь залишався на місці, 15 березня був у Пінську, а 21-го вже у Степані, зустріч магнатів, якщо і відбулася, проходила не у віддаленій здетельській резиденції київського воєводи, а в щойно згаданому повітовому центрі Берестейського воєводства. Втім, не можна виключати й інших варіантів, у тому числі відправлення паперів на Копись, Барань, Романів і Глуськ спеціальним кур'єром Острозького.

мамрам» — чистий аркуш паперу з усіма необхідними автентичними «реквізитами». Острозький міг відправити цей бланк зятю ще до повернення на Волинь, але текст на ньому з'явився пізніше — у квітні чи навіть в першій половині травня 1595 р., коли пам'ять про маршрут поліської подорожі київського воєводи в людей з оточення Радзивіла вже стерлася, а «троїцька» сесія Оршанського земського суду (де мали пред'явити «вливок») ще не почалася. Не сильно переймаючись питанням про те, де князь перебував на початку весни, адвокати віленського воєводи вирішили зробити місцем його написання Остріг і датували лист десятими числами березня — часом, який передував запуску механізму судового переслідування Полубенського та Ходкевичів (позови за ними видані на межі цього й наступного місяців)¹⁹.

Очевидно, саме так народився документ, що має лише одну недовірну ознаку, але присутність жодних питань не викликає. Його зміст не суперечив волі українського магната, який відмовився від частини спадкових володінь і претендувати на них уже не міг. Наведений приклад актуалізує потребу ретельніших студій над проблемою функціонування в шляхетському соціумі мембран з автентичними підписами і печатками. Багато що для розуміння природи їхнього використання міг би дати аналіз приватного листування, але, на жаль, поточна діловодна кореспонденція рідко відкладалася в архівах навіть великих магнатських родів. Тим важливішими є свідчення, які дійшли до нас у складі чудово збереженої 4-томної збірки листів волинського аристократа кн. Олександра Заславського (1579–1629)²⁰. Його звернення до родичів і різного рівня компетенції слуг вказують на спосіб застосування не тільки «голих мамрамів», а й печаток.

¹⁹ Позов щодо кн. Олександра Полубенського до Новгородського земського суду, датований 31 березня 1595 р., див.: AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. XI, sygn. 27, s. 17–19. Приблизно тоді мав бути виданий і оршанський земський позов по Ходкевичів. Докладно про подальший перебіг судових змагань за Копись, Барань і Романів див.: *Seredyka J.* Magnackie spory o posiadłość kopyską w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*. — Historia. — T. XIII. — Opole, 1975. — S. 59–70.

²⁰ Оригінал зберігається в Національному архіві у Кракові, див.: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Sanguszków, rkps 75, t. 1–4. Перший том збірки підготовлено до друку колективом упорядників на чолі з проф. Наталею Яковенко.

Рисунок 3. Мембрана («голий мамрам») умоцованого листа
кн. Олександра Острозького (Б.м., б.д.)

Наприкінці літа 1616 р. Заславський домовлявся про передавання в оренду Житомирського староства київському гродському писарю Павлу Реховському. Довести справу до пуття мав княжий слуга-фактор, відправлений на зустріч із потенційним кредитором разом з мембранами і на саму угоду, і на листи до осіб, які повинні були поставити під контрактом свої печатки²¹. Судячи з листа до Реховського, гродський урядник міг обрати свідками практично будь-кого. Якби текст оренди, писаної традиційно від імені власника маєтку (в нашому випадку старости), зберігся, цікаво було б подивитися, де і коли вона оформлена і хто її «очевисто» завірив начебто на «усне прохання» вельможі²².

У березні наступного року Заславський поставив перед слугою Яном Дамецьким завдання позичити певну суму грошей у гданського міщанина Отто Райхеля. «Якщо дійде до контракту, — читаємо у відповідній інструкції, — тоді використаєш лист на його укладання з підписом моєї руки і з печаткою. Доручаю те все на розум і відповідальність вашої милості»²³.

Цікаво, що в окремих випадках на папері аніяк не випадково могла з'явитися чужа печатка. В жовтні 1616 р. князь Олександр звертався до рідного брата Юрія з проханням переправити лист до луцького підкоморія Яна Харленського з пропозицією полагодження давнього конфлікту. Прочитавши «писання», молодший Заславський повинен був запечатати його своїм сигнетом²⁴. Втім, як бачимо з наступного прикладу, цієї процедури можна було б і уникнути. Під час підготовки до одного судового процесу в Кременецькому гродському суді, вельможа відправив слuzі Яну Ярмошевському запечатаний лист, зі змістом якого той конче мав ознайомитися. Адресований він був іншим

²¹ ANK, Archiwum Sanguszków, rkps 75, t. 1, s. 40–41: лист до Павла Реховського з пропозицією укласти угоду і наказ до фактора Вікторинця належним чином оформити документ і чимшвидше відіслати отримані гроші до Любліна (Острог, 6.VIII.1616).

²² Пор. листи кн. Олександра до панів Боговита, Шкленського, Будзішевського, Сцибора, Чарнійовського і Магнушевського з проханням прикласти печатку до мембрани і поставити на ній свій підпис, див.: Там само. — S. 184, 474.

²³ Там само. — S. 158: лист до Я. Дамецького (Заслав, 3.III.1617).

²⁴ Там само. — S. 59: лист до кн. Ю. Заславського (Заслав, 2.X.1616).

особам, тож після прочитання Ярмошевський повинен був, розпаливши віск, крапнути під печатку і прикріпити її ще раз²⁵.

Інший приклад стосується використання одночасно кількох дублікатів печаток, якими завіряли офіційні документи. У листі до свого кривого пана Зубцевського від 20 липня 1616 р. князь повідомляв, що з нетерпінням очікує на результати виборів волинського поборці, від волі якого залежить, хто саме збиратиме податки на місцях. Заславський був зацікавлений у тому, щоб у його власних добрах цю функцію виконували нечужі люди. Відтак він написав спеціальне звернення до майбутнього поборці, в якому клопотався про те, «аби чопового і шосового так у Заславських маєностях, як і в Турійських, також і в Звиняцьких нікому не орендував, тільки мені самому». Роль Зубцевського у справі дуже делікатна — князь просив, щоб він не лише передав це звернення новообраному урядовцю, а й, «взявши печатку його милості, три таких на олові вирізати наказав і мені їх прислав». Усе це для того, щоб від імені поборці видавати квитанції про сплату податків, «відповідно до старих оренд»²⁶. Ми не знаємо, якою була реакція поборці, але з огляду на очікування магната подібна практика могла бути доволі поширеною.

Історія появи дивним чином датованого листа князя Василя-Костянтина Острозького і витяги з кореспонденції князя Олександра Заславського свідчать, наскільки складними могли бути обставини народження документів, завірених автентичними підписами і печатками. Наведений матеріал вкотре переконує, що тільки ретельний аналіз джерел веде до ґрунтовного вивчення минулого.

²⁵ Там само. — S. 515: лист до возного Я. Ярмошевського (Шероцьк, 22.VI.1618).

²⁶ Там само. — S. 23: листи до поборці та пана Зубцевського (Луцьк, 20.VII.1616).

IHOR TESLENKO
(Ukraine, Kyiv)

**«AND AS AUTHENTICATION I HAVE ISSUED
THIS LETTER SEALED AND SIGNED BY MY HAND»:
SOME IDEAS CONCERNING THE TRAP OF SOURCES
VERIFIED BY AUTHENTIC SIGNATURES AND SEALS**

This paper addresses the circumstances behind the document issued by Voivode of Kiev Prince Vasyl' Kostiantyn Ostrogski to deliver to his daughter Hal'shka Radziwiłł and grand son Janusz Radziwiłł the right to litigate against Jan Karol Chodkiewicz and Alexander Chodkiewicz for the manors in Vitebsk and Novgorod voivodeships of the Grand Duchy of Lithuania. Original document, now residing in the Central Archive of Historical Records in Warsaw, was issued in Ostroh in 12 March 1595 and was verified by authentic signatures and seals of Prince Ostrogski and three witnesses of his most close servants. Thorough analysis of the prince's itinerary has been shown that in this day he was to Polissia and not to the Volhynia, travelling from Turov to Pinsk. This paper has supposed that the document appeared in the Radziwiłł office in April or the first half of May 1595 under the preparation of the trial against the Chodkiewicz family in the land court (*sud zemskyj*) of Orsha. Its appearance became possible when the prince Ostrogski delivered to the persons concerned the membrane with signatures and seals but no text of his rejection. As an addition, the paper cited fragments of correspondence of Voivode of Bratslav Prince Alexander Zasławski uncovering the way of use of membranes and personal seals by specially authorized persons.

Keywords: membrane, itinerary, authentic seals, authentic signatures, trial, Vasyl' Kostiantyn Ostrogski.